

RECENZNÍ ESEJ

INTELEKTUÁLNE DEJINY ČESKOSLOVENSKÉHO POSTSTALINIZMU

Juraj Halas

Jan Mervart, Jiří Růžička, „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení poststalinické modernity (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2020), 320 s. ISBN 978-80-7422-771-4.

The Intellectual History of Czechoslovak Post-Stalinism

Abstract

In this review essay, Juraj Halas discusses the book „Rehabilitovat Marxe!“ by Jan Mervart and Jiří Růžička, which represents a formidable attempt at mapping and systematizing the development of Marxist philosophy in Czechoslovakia from 1953 to 1969. In their efforts at an “analytical archaeology” of post-Stalinist thought, they identify a range of central tendencies among thinkers who aimed to rehabilitate Marxist philosophy in the postwar period. “Dialectical determinism” was associated with the likes of Josef Cibulka and Jindřich Zelený and focused on ontological or methodological issues. “Marxist humanism” was a current with a heavy philosophical-anthropological focus, represented, e.g., by Karel Kosík. Conversely, the “techno-optimism” of Radovan Richta and his associates was preoccupied with forces of production and the “scientific-technological revolution.”

Finally, “legal philosophy,” as propounded by figures such as Zdeněk Mlynář, František Šamalík, and Miroslav Kusý, was set on providing a critical account of modern political institutions and their relation to civil society. Mervart and Růžička associate these four currents with distinct, if overlapping, clusters of philosophical categories. In addition to providing an in-depth analysis of these now largely forgotten contributions to Czechoslovak Marxism, the book offers useful insights into their limits – for example, in terms of their relation to state socialism, (inter)nationalism, and gender. In this review, Halas draws critical attention to a noteworthy omission: Ota Šik’s critique of the “political economy of socialism.” He shows that Šik’s approach satisfies Mervart and Růžička’s own criteria for inclusion. It was specifically post-Stalinist, it was to a large extent philosophical in nature, and it cannot be reduced to any of the other tendencies discussed in the book. Moreover, it was subject to the same kinds of limitations identified in the authors’ analysis of the other four currents. In this sense, Halas’s essay serves to confirm the heuristic import of their approach.

Keywords

Post-Stalinism, Marxist philosophy, categories, law of value, socialist commodity production

Obdobie od polovice 50. rokov do konca 60. rokov minulého storočia bolo v československej marxistickej filozofii najplodnejšie. Okrem iného umožnilo vznik prác Karla Kosíka, Jindřicha Zeleného či Radovana Richtu, dodnes známe aj na Západe. Na území svojho vzniku však vtedajšie diskusie medzičasom zapadli prachom. Navyše, širšia čitateľská verejnosť, ktorá sa s nimi chcela oboznámiť, nemala k dispozícii žiadnu rukoväť k ich dejinám, až dosiaľ. Koncom minulého roka totiž pražské Nakladatelství Lidové noviny vydalo v edícii *Po válce* monografiu, ktorá detailne skúma československý marxizmus v období poststalinizmu. Nejde pritom o žiadny jednoduchý chronologický prehľad. Kniha Jana Mervarta a Jiřího Růžičku predstavuje pokus systematicky opísať určitú historickú podobu marxizmu z hľadiska jej ťažiskových tém, metodologických prístupov, vnútorných pnutí, ale aj neprekonateľných limitov.

Predmet a metóda

Zámeru napísať dejiny poststalinského marxizmu ako istého epistemického poľa, ktoré možno odlíšiť od toho, čo mu predchádzalo, i od toho, čo po ňom nasledovalo, zodpovedá celá štruktúra knihy. Autori sa v prvej kapitole podrobne venujú vymedzeniu svojho predmetu. Na časovej osi ide o obdobie medzi smrťou Stalina a porážkou Pražskej jari, na teoretickej úrovni ho charakterizujú ako epochu pokusov o konštruktívnu kritiku stalinskej verzie „organizovanej modernity“ z marxistických pozícií (s. 14). Marxizmus tohto obdobia sa podľa nich vyznačuje veľkou dávkou reflexívnosti, ktorá mieri na vlastné dejiny, prítomnosť aj emancipačné prísluby budúcnosti. Priestor na tento kritický obrat dovnútra vytvorili zmeny v spoločenskej úlohe komunistickej strany, ktorá načas prestala platiť ako nespochybniteľná epistemická autorita, a aj napriek

úsiliu straníckych ideológov stratila všeobecnú záväznosť (s. 22). Je dostatočne známe, aký tvorivý kvas umožnili tieto podmienky mimo marxistického myslenia. Ako však konštatujú autori, aj v jeho vnútri sa prejavili vznikom teoretickej plurality (hoci nie bez obmedzení) a čoraz odvážnejšej diskusie. Subjektom tohto kritického úsilia pritom boli práve stranícki intelektuáli (v menšej miere intelektuálky), na ktorých sa kniha zameriava. Obdobie poststalinizmu v Československu preto podľa autorov nebolo len akousi prechodnou fázou, érou inertnosti medzi stalinizmom a normalizáciou. Zároveň to svedčí o tom, že obdobie rokov 1948 až 1989 nepredstavovalo monolitnú éru (s. 15).

Ako som už naznačil, autorom nejde o históriu v zmysle chronologicky usporiadaných faktov, biografických údajov a citátov z dobových prameňov. Vo svojich metodologických úvahách, ktoré takisto tvoria súčasť úvodnej kapitoly, sa podobne dištancujú od zámeru zmapovať všetky inšpiračné zdroje poststalinistického marxizmu v ČSSR (s. 35) alebo písať dejiny „reformného myslenia“ tohto obdobia (s. 38). Svoj prístup namiesto toho charakterizujú ako „analytickú archeológiu“ predmetu. Tá sa zameriava na špecifický spôsob, akým rozmanité prúdy dobového marxizmu pristupovali k teoretickým problémom, a najmä na kľúčové kategórie, pomocou ktorých tieto problémy vôbec formulovali. Spomínané kategórie pritom autori považujú za (dobovo) metodologicky základné. Chápu ich ako teoretické pozadie, na ktorom sa mohli rozvíjať napríklad debaty o ekonomickej reforme. Tomuto pozadiu zrejme nemožno porozumieť iba na základe štúdia daných debát, no znalosť pozadia by nám, naopak, mala pomôcť lepšie porozumieť spomínaným debatám. Zámer rozpracovať týmto spôsobom určité obdobie v dejinách marxizmu na území Československa je v literatúre jedinečný. Je šťastná zhoda okolností, že hneď prvé dejiny poststalinistického marxizmu u nás si zvolili tento metodologicky náročný, no plodný prístup.

Kategórie a smery

Orientácia na kategórie plní v knihe dvojakú úlohu. Jednak slúži ako organizačný princíp: každá z kapitol, ktoré tvoria jadro monografie, sa venuje inému kategoriálnemu okruhu. Druhá kapitola sa zameriava na „reálnu štruktúru“ a súvisiace uzlové body marxistického myslenia, ako sú výrobné sily či prax,¹ zatiaľ čo predmetom tretej kapitoly je subjektivita a poznanie. Štvrtá kapitola sa zaoberá pojmi ľudu a národa, kým piata sa venuje revolúcii a rozličným aspektom historického vývoja.

Aj z tohto stručného výpočtu je azda zrejmé, že organizácia textu sleduje určité systematické zámery. Autori napríklad začínajú kategóriami, ktoré sú primárne v dvojakom

¹ Autori uvádzajú, že „reálna základňa“ čiže „ekonomická štruktúra“ sa v ortodoxnom marxizme stotožňovala s kompozitom výrobných síl a výrobných vzťahov (s. 48). Treba dodať, že toto vymedzenie nemá žiadnu oporu v texte, na ktorý zvyčajne odkazovalo, totiž v *Predslove* k spisu *Ku kritike politickej ekonómie*. Marx tu tvrdí, že „reálnu základňu“ tvorí pristo „celok výrobných vzťahov“ (pozri Karl Marx, *Ökonomische Manuskripte und Schriften, 1858–1861. (Zur Kritik der politischen Ökonomie u. a.)*, MEGA² II/2 (Berlin: Dietz, 1980), s. 100).

zmysle: na jednej strane sú východiskom každého materializmu marxovského typu, na druhej strane hrali (a to nielen v Československu) kľúčovú úlohu v prvých, často strastiplných debatách o dedičstve stalinskej verzii marxizmu. Pozornosť autorov sa následne presúva od týchto kategórií k ďalším, v istom zmysle odvodeným, a to v smere, ktorý som už naznačil. Ďalším aspektom systematizácie, pre ktorú sa autori rozhodli, je vnútorná výstavba kapitol. V každej najprv skúmajú spôsob problematizácie daného okruhu kategórií, ktorý bol typický pre stalinský marxizmus, aby mohli ukázať, akými rozmanitými cestami sa uvažovanie o týchto kategóriách (a pomocou týchto kategórií) uberalo v období poststalinizmu.

Druhá funkcia kategórií v knihe je klasifikačná a potvrdzuje sa ňou správnosť autorského rozhodnutia pre *práve tieto* kategórie. Umožňujú totiž prehľadne – a podľa môjho názoru veľmi presne, hoci nie vyčerpávajúco – vymedziť štyri hlavné prúdy československého marxistického uvažovania po roku 1953.

Prvým z týchto prúdov je „dialektický determinizmus“, ktorého hlavnými reprezentantmi boli podľa autorov Josef Cibulka a Václav Černík. Považujem za veľkú prednosť monografie, že sa detailne zaoberá ich prácami, na ktoré sa už zväčša zabudlo.² A to neprávom, pretože napríklad Cibulkove analýzy Marxovej metódy boli prvým serióznym československým príspevkom k tejto problematike po roku 1948, ktorý hĺbkou analýzy prekonal väčšinu sovietskeho dovozu a nebál sa kritizovať jeho nedostatky. V súvislosti s týmto prúdom sa skúmanie autorov orientuje najmä na jeho osobitú koncepciu zákonitosti (resp. vedeckého zákona) a na úlohu dialektického protirečenia (resp. „rozporu“) vo vývoji. Iba okrajovo sa pritom venujú Jindřichovi Zelenému, hoci spomedzi tohto okruhu teoretikov dosiahol zďaleka najväčší medzinárodný ohlas. Možno práve preto sa nezaoberajú úvahami, ktoré sú pre tento prúd československého marxizmu nemenej charakteristické, a ktoré, pokiaľ viem, započal u nás práve Zelený.³ Mám na mysli predstavu, že Marxova kritika politickej ekonómie je príspevkom k novému „logickému typu myslenia“ (Zelený) či „typu racionality“ (Černík), ktorému sa dávali prívlastky ako „dialektický“ či „poklasický“. Tieto úvahy tvorili akúsi marxisticko-leninskú paralelu ku Kuhnovým paradigmám či Lakatosovým výskumným programom. V západnom marxizme sa už na sklonku 40. rokov o čosi podobné pokúsil Galvano della Volpe.

Druhým zo smerov je marxistický humanizmus. Išlo o lokálnu podobu širšej, medzinárodnej teoretickej iniciatívy. Najvýraznejšie do jej rozvoja zasiahol Karel Kosík, no okrem neho hrajú v knihe dôležitú úlohu Robert Kalivoda, Lubomír Sochor či Ivan Sviták. Autori detailne rekonštruujú prístup humanistov k problémom subjektivity,

² Presnejšie, ide najmä o Cibulkove práce, keďže Černík v sledovanom období publikoval svoju prvú monografiu (*Dialektický vedecký zákon*, 1964), a až neskôr, v období normalizácie a perestrojky, vydal ďalšie zásadnejšie práce.

³ Pozri záverečnú kapitolu v jeho práci z roku 1962: Jindřich Zelený, *O logické struktúre Marxova Kapitálu* (Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962), s. 183–202.

odcudzenia⁴ či emancipácie. V súvislosti s podtitulom knihy, ktorý hovorí o „československej“ straníckej inteligencii, však trochu zaráža, že slovenské príspevky k humanizmu zostávajú viac-menej mimo zorného poľa. Ak autori uvádzajú, že „čeští filozofové se [...] účastnili letních škol [časopisu *Praxis*] na ostrově Korčula“ (s. 30), treba k tomu dodať, že kontakty slovenských filozofov s juhoslovanskými kolegami boli ešte intenzívnejšie. Prejavili sa nielen v organizácii spoločných sympózií a prekladateľskej činnosti, na ktorú autori upozorňujú v jednej z poznámok, ale aj v intelektuálnom vplyve, ktorý badať v dobových statiach Andreja Kopčoka, Júliusa Strinku, Andreja Hlávka či Eleny Filovej.⁵ Toto opomenutie však rozhodne nemožno pripisovať akejsi antipatii voči slovenským autorom – autori na iných miestach podrobne referujú nielen o Černíkovi a Miroslavovi Kusom, ale aj o dvoch prúdoch uvažovania o národnostnej otázke na Slovensku (s. 144 – 146) či ďalších príspevkoch zo Slovenska.

Tretím prúdom je „technooptimizmus“, ktorého symbolickým predstaviteľom je Radovan Richta, a ktorého manifestom je *Civilizácia na rúzcestí*. Spolu s humanizmom hrá v knihe ústrednú úlohu. Išlo o smery, ktoré v dobových diskusiách dominovali nielen z hľadiska počtu zástancov a intenzity intelektuálnej produkcie, ale aj čo do vplyvu za hranicami akadémie. Autori preto ilustrujú šírku záberu i limity vtedajšieho marxistického myslenia práve na rozdielnych východiskách, styčných bodoch či trecích plochách medzi týmito prúdmi. Ako si všimajú, tomu technooptimistickému patrí aj pochybná výsada, že vo výrazne oklieštenej podobe sa udržal aj počas obdobia normalizácie. Mervart a Růžička však dôkladne dokumentujú podnetnejšie príspevky, ktoré tento prúd priniesol v ére poststalinizmu: o dynamike výrobných síl, vzťahu medzi deľbou práce a komunizmom či o úlohe technológií v procese emancipácie človeka.

Príslušníkov posledného zo štvorice výrazných prúdov označujú autori ako „právnych filozofov“. Zaraďujú medzi nich Zdeňka Mlynára, Františka Šamalíka, Michala Lakatoša a Miroslava Kusého. Hoci záber týchto teoretikov bol širší – doménou Kusého bola pôvodne gnozeológia, kde v duchu poststalinizmu kládol dôraz na aktívnu úlohu poznávacieho subjektu – autori si ich všimajú predovšetkým ako teoretikov štátu, politiky a práva. Ako ich hlavná téma tu vystupuje vzťah človeka a inštitúcií, osobitne v podmienkach socializmu.

⁴ V súvislosti s Marxovým chápaním ľudskej podstaty tu autori uvádzajú, že definícia človeka ako „súhrnu spoločenských a výrobných vzťahov“ pochádza z „Úvodu ke Kritice politickej ekonomie“. Aforizmus, podľa ktorého je ľudská podstata „súhrn spoločenských vzťahov“, však nájdeme iba v *Tézach o Feuerbachovi*.

⁵ Posledná menovaná bola jednou z mála ženských predstaviteľiek tvorivého marxizmu u nás. Táto členka ÚV KSS sa pôvodne venovala filozofii prírodných vied, kde vystúpila s ostrou kritikou stalinizmu v biológii – lisenkizmu. Publikovala tiež jeden z prvých prekladov z Korschovho diela na území Československa, hoci veľmi krátky (pozri Karl Korsch, „Karl Korsch o vedomí a jeho predmete“, *Filozofia* 23 (1968), č. 2, s. 187–192). Ako mnohí iní, aj ona sa v období normalizácie dostala do nemilosti.

Rozdelenie československého poststalinizmu na štyri hlavné prúdy, ktorým možno priradiť rozličné kategoriálne okruhy, resp. rozličné prístupy k rovnakým kategóriám, považujem za veľmi cenné. Iste dobre poslúži aj ďalším bádateľom. Samotní autori však upozorňujú, že hranice týchto prúdov neboli nepreniknuteľné. Príliš ostrému vzájomnému vymedzovaniu nepriala ani dobová atmosféra, v ktorej stále existoval spoločný nepriateľ, dogmatický marxizmus. Medzi prúdmi existovala živá výmena, pričom niektorí myslitelia zohrávali úlohu „mostov“. Toto prelínanie sa stelesňuje aj v štruktúre knihy. V jednotlivých kapitolách sa autori opakovane vracajú ku každému z relevantných prúdov a predstavujú jeho príspevok k príslušnému okruhu tém či kategórií. Štyri prúdy teda chápú skôr ako akési ideálne typy než ako rigidné triedy.

Autori berú vážne Cibulkovo heslo z titulu knihy, a tak pri výklade venujú značnú pozornosť tomu, ako jednotlivé prúdy československého marxizmu pracovali s Marxom a usilovali sa ho „pozvednúť na výši doby a prokázat jeho filozofickou prevahu“ (s. 41). Ukazuje sa, že recepcia Marxa v jednotlivých prúdoch poststalinizmu bola parciálna, takže vznikali mnohí, často dosť odlišní „Marxovia“. Dialektickí deterministi sa zaoberali najmä exegézou *Kapitálu* a príbuzných rukopisov, hľadajúc v nich teóriu vedy. Marxa teda čítali inak než technooptimisti, ktorých fascinovali pasáže ako „fragment o strojoch“ z rukopisov *Grundrisse* či úvahy o bohatstve ako disponibilnom čase v treťom zväzku *Kapitálu*. Interpretačným východiskom humanistov boli zase *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, na ktorých pozadí sa napríklad teória tovarového fetišizmu javila ako prosté pokračovanie úvah o odcudzení. Iba vo výklade názorov právnych filozofov je Marx ako inšpiračný zdroj skôr v úzadí, stojac za Gramscim (či Leninom). Lahko si však možno domyslieť, ktoré súčasti Marxovho diela boli v tejto súvislosti najdôležitejšie.

Hranice poststalinizmu

Akokoľvek zaujímavá je konfrontácia rôznych stanovísk poststalinistických smerov, za najdôležitejšiu – a do veľkej miery svojbytnú – považujem záverečnú kapitolu knihy „Za obzory poststalinizmu“. Jej cieľom je vymedziť limity, ktoré poststalinistický marxizmus nedokázal prekonať. Autori obracajú pozornosť k niekoľkým bodom, ktoré viac-menej kopírujú kategoriálnu mapu z predchádzajúcich kapitol. Tentoraz však predmetom nie sú jednotlivé prúdy, ale československý poststalinizmus ako vnútorne diferencované epistemické pole.

Mervart a Růžička si predovšetkým všímajú hranice, ktoré doboví teoretici nedokázali prekročiť pri uvažovaní o „reálnej štruktúre“ spoločnosti, v ktorej žili. Poukazujú na to, že všeobecne akceptované stotožnenie československej reality so socializmom *tout court* im znemožnilo sformulovať hlbšiu marxistickú kritiku, ktorá „by bola zaměřena na vlastníctví výrobních prostředků“ (s. 184). Podobný deficit identifikujú na úrovni teórie politiky: žiadnu explicitnú teóriu tohto druhu, ktorá by presiahla rámec všeobecných úvah, podľa nich vlastne nemal. Tobôž tu nemožno hovoriť o *marxistickej* teórii politiky, ktorá by sa orientovala na triedu pracujúcich. Pre marxistov, ktorí sa mylne domnievali, že žijú v spoločnosti „neantagonistických protirečení“ medzi robotníckou

triedou, roľníctvom a pracujúcou inteligenciou, stratila kategória triedy kľúčový význam. Angažovanosť pre nich znamenala predovšetkým intelektuálnu aktivitu, takže typického aktéra spoločenských zmien si stotožňovali raz s tvorcom-umelcom, inokedy s tvorcom-vedcom. Dvojica autorov tieto predstavy charakterizuje ako elitárstvo straníckych intelektuálov, ktoré bolo podmienené ich špecifickou spoločenskou pozíciou (s. 207). Stalinský epistemický subjekt, komunistickú stranu, nahradila inteligencia – síce pluralitná, no voči zvyšku spoločnosti predsa len nadradená (s. 205).

Druhou stranou rezignácie na triednu analýzu bol silnejší príklon ku kategóriám „občianstva“, „ľudu“ či „národa“ – teda z marxovského stanoviska krok vzad, pred kritiku Hegelovej filozofie práva. Pri tejto príležitosti Mervart a Růžička pripomínajú peripetie humanizmu, ktorý sa v niektorých prípadoch prepracoval až k nacionalistickej rétorike (s. 198–199). Cenné je aj pozorovanie, ktoré formulujú v podkapitole o vedomí civilizačnej nadradenosti poststalinizmu. Zatiaľ čo sa západnej Novej ľavici (často právom) vyčítalo, že v otázke izraelsko-arabského konfliktu podliehala v mene antiimperializmu propagande arabských štátov, u viacerých československých poststalinistov si možno všimnúť opačný exces (s. 202). V samostatnej podkapitole sa autori zaoberajú rodovými (*genderovými*) súvislosťami poststalinizmu. V stredobode pozornosti je tu dobová diskusia o preklade *Druhého pohlavia* Simone de Beauvoir, v ktorej vystúpil aj Ivan Sviták. Ukazuje sa, že rodový útlak zostával v lepšom prípade na okraji záujmu poststalinistov, no v horšom prípade títo myslitelia demonštrovali neschopnosť vykročiť za hranice tradície.

Záverečná kapitola teda dokazuje, že slogan mladého Marxa, ktorý vyzýval na „bezohľadnú kritiku všetkého jestvujúceho“, si poststalinská reflexivita osvojila iba v obmedzenej miere. Jej historické zlyhania – ako hovoria autori, rozpad humanizmu, kooptácia technooptimizmu a akademická izolácia dialektického determinizmu (s. 215) – nemožno vysvetliť len okupáciou a nástupom normalizácie. Podiel na nich majú jej vlastné, vnútorné limity. Kategoriálna orientácia výkladu teda nesklame ani v závere, pretože sa ukazuje, že Mervartovi a Růžičkovi ide o imanentnú kritiku. Na tomto pozadí podávajú svoju všeobecnú charakterizáciu československého poststalinizmu. Vidia ho ako epistemické pole, ktoré sa vo všetkých svojich podobách usilovalo identifikovať „sprostredkujúci moment“, ktorý by vyriešil problémy stalinského marxizmu. Deterministi ho videli v dialektickom protirečení vôbec, humanisti zase v praxi (s. 219).

Autori toto hľadanie sprostredkujúceho momentu dávajú do súvislosti s pokusom nanovo riešiť engelsovskú „základnú filozofickú otázku“ o ontologickom primáte. V prípade deterministov a humanistov je toto poňatie veľmi priliehavé: obidvom prúdom skutočne išlo (aj) o fundamentálne ontologické problémy, ktorých riešenia sa pokúšali formulovať práve pomocou spomínaných kategórií. Menej presvedčivo však táto charakterizácia pôsobí v prípade technooptimistov či právnych filozofov, ktorí sa pohybovali na inej úrovni abstrakcie. „Sprostredkovania“, ktoré títo myslitelia našli, sa podľa môjho názoru nedajú priamo spojiť s otázkou vzťahu bytia a myslenia.

Ku kritike politickej ekonómie stalinizmu

Hoci som načrtnol len ústredné témy Mervartovej a Růžičkovej knihy, výnimočnosť tejto práce je zrejmá. Autori vynaložili značné úsilie nielen pri štúdiu rozmanitých prameňov, ale aj pri hľadaní vhodného interpretačného kľúča a konfrontácii s novšou literatúrou o rovnakom období. Nepochybujem o tom, že ich dielo sa stane štandardnou príručkou, a jeho cudzojazyčné vydanie by bolo veľmi cenné pre zahraničnú verejnosť. Metodologické úvahy autorov v prvej kapitole prezieravo reagujú aj na niektoré možné námietky: že sa kniha, pochopiteľne, nemôže zaoberať všetkými teoretikmi svojho obdobia; že jej cieľom, samozrejme, nie je sledovať všetky dobové debaty; a že si napokon nerobí nárok hodnotiť poststaliniské koncepcie z hľadiska ich originality či pravdivosti. Napriek odzbrojujúcemu účinku týchto poznámok tu chcem naznačiť aspoň jednu líniu kritiky.

Autori v predslove sľubujú, parafrázujúc Borisa Pasternaka, „nic jiného než křen“ (s. 42), a to v tom zmysle, že sa budú zaoberať iba filozofiou. V úvodnej kapitole sa dvakrát dištancujú od zámeru písať dejiny reformného myslenia. Neskôr opäť zdôrazňujú, že podstatné pre nich „nejsou reformní návrhy týkající se v poststalinismu hlavně politického uspořádání a ekonomické přestavby“ (s. 148). Namiesto toho zdôrazňujú, že ich predmetom sú „myšlenkové kategorie, jimiž je změna promyšlena“ (tamže). Tým sa má zrejme vysvetliť, prečo sa v knihe len okrajovo spomínajú príspevky ekonómov, ako boli Ota Šik alebo Čestmír Kožušník. Toto vysvetlenie však podľa môjho názoru neobstojí.

Od konca 50. rokov sa totiž v československej politickej ekonómii rozvíjala fundamentálna kritika stalinizmu, v ktorej išlo o povahu výrobných vzťahov v socializme a perspektívy ich ďalšieho vývoja. Táto kritika bola sformulovaná – ako inak – v jazyku marxizmu a operovala niektorými základnými kategóriami Marxovho uvažovania. Najsystematickejším predstaviteľom tohto prúdu bol Ota Šik, ktorého práce sa pohybujú na priesečníku ekonómie a filozofie, resp. „politickej ekonómie socializmu“ a „historického materializmu“.⁶ Obyčajne postupujú od všeobecnejších, skôr konceptuálnych skúmaní ku konkrétnym problémom riadenia ekonomiky. Práve tie prvé sú relevantné v kontexte recenzovaného titulu. Problematiku povahy výrobných vzťahov, ako aj súvislosti medzi výrobnými vzťahmi a vlastníctvom, totiž nastoľujú spôsobom, ktorý je na jednej strane špecificky poststaliniský, na druhej strane sa vymyká zo spomínaných štyroch prúdov, ba voči niektorým z nich sa vymedzuje. Načrtnem len dva prepojené problémové okruhy, ktorým sa Šik venoval, a ktoré sa v retrospektíve ukazujú ako ústredné.

⁶ Pozri najmä Ota Šik, *Ekonomika, zájmy, politika* (Praha: Nakladatelství politické literatury, 1962) a Ota Šik, *K problematice socialistických zbožních vztahů* (Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964). Obidve knihy sa dočkali výrazných prepracovaní a o pár rokov vyšli pod inými názvami (*Ekonomika a zájmy*, resp. *Plán a trh za socialismu*). Väčšinu kľúčových argumentov z obidvoch kníh však Šik načrtnol už v článku *O plánovitosti a zbožní výrobě za socialismu*, ktorý napísal v roku 1958 pre *Novou mysl*. Pre niektoré tézy však nemohol vyjsť a objavil sa až v spomínanej knihe z roku 1964 (s. 269–305).

Rozpory socializmu a tovarová výroba

Štvrtá kapitola práce *Ekonomika, zájmy a politika* predkladá polemiku so Stalinovým chápaním výrobných vzťahov a vlastníctva, ktoré tvorí pozadie *Ekonomických problémov socializmu v ZSSR*.⁷ Stalinov prístup podľa Šika „neodpovedá metodě Marxově, Engelsově a Leninově“, pretože vlastníctvo chápe metafyzicky, ako vec, pričom výrobné vzťahy redukuje na vzťahy medzi ľuďmi a vecami. Šik, inšpirovaný úvodnou kapitolou *Grundrisse*, proti tomu stavia procesúálne poňatie vlastníctva. Ide vždy o určitý historicky špecifický proces privlastňovania, ktorý sa nedá oddeliť od výroby, rozdeľovania a výmeny, a ktorý je neustálym *výsledkom* procesu reprodukcie danej spoločnosti. Určitá forma vlastníctva, napríklad súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, preto ani nemôže slúžiť ako základ pri vysvetľovaní výrobných vzťahov. Naopak, vlastníctvo treba vysvetliť na základe celku výrobných vzťahov, ktoré Šik dôsledne odlišuje od ich právneho výrazu.⁸ Výrobné vzťahy preňho nie sú vzťahy medzi ľuďmi a vecami, ale spoločenské vzťahy ľudí *sprostredkované* vecami.

V súvislosti s charakterom socializmu potom Šik dospieva k záveru, že „pouhé znárodnění výrobních prostředků vůbec ještě samo o sobě neznamená vznik socialistickeho vlastnictví a jenom skutečná změna celého způsobu přivlastňování [...] znamená vznik socialistického vlastnictví“.⁹ Šik však túto tézu neformuluje, ako by sa mohlo zdať, s cieľom spochybníť socialistický charakter ekonomiky ČSSR. Ten úplne akceptuje, no polemizuje s jeho poňatím u Stalina. Explicitne to robí v práci z roku 1964, v ktorej ide najmä o otázku, akú úlohu zohráva tovarová forma produktov práce v kontexte socialistických výrobných vzťahov.¹⁰

Stalin vo svojom „ekonomickom“ spise kritizoval teoretikov, ktorí spochybnili význam „zákona hodnoty“ v sovietskom hospodárstve. Dôvodil, že tento zákon v obmedzenej miere stále pôsobí. Prítomnosť tovarovo-peňažných vzťahov, ktoré sú čiastočne regulované zákonom hodnoty, pritom vysvetľoval koexistenciou dvoch sektorov, štátneho a družstevného (kolchozného). Ich vzájomný styk, aspoň pokiaľ ide o produkty kolchozov, má podľa neho skutočne charakter obehu tovarov. Vnútri štátneho sektora je však tovarová, resp. hodnotová forma produktov iba zdanlivá. Ceny a peňažné vzťahy tu nevyjadrujú hodnoty tovarov, slúžia iba ako účtovná pomôcka na evidenciu. Štruktú-

⁷ Pozri Josef V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR* (Praha: Malá knihovna marxismu-leninismu, 1952).

⁸ V tejto súvislosti sa ostro vyjadruje na adresu Kosíkovho známeho článku o triedach z roku 1958: podľa Šika má Kosík „úplný zmatek v těchto základních pojmech“, pretože „do výrobních vztahů zahrnuje i právo“ (Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, s. 280). Otázkou oprávnenosti takejto kritiky sa tu nemôžem zaoberať.

⁹ *Ibid.*, s. 284.

¹⁰ Živá diskusia o tovarovej forme či o dvojakom charaktere práce v socializme pritom prebiehala na stránkach časopisu *Politická ekonomie* už skôr, od roku 1957 – sčasti prostredníctvom prekladov sovietskych autorov, sčasti na základe tuzemských príspevkov.

rálny rozdiel medzi obidvoma sektormi pritom Stalin vysvetľoval rozdielnymi formami vlastníctva. Podniky v štátnom sektore majú spoločného vlastníka (socialistický štát), a tak medzi nimi nemôže fungovať skutočná výmena tovarov. Naproti tomu v styku medzi štátnym a družstevným sektorom ide o „dvoch“ rôznych vlastníkov. Kým teda bude existovať samostatný kolchózný sektor, tovarová výroba a zákon hodnoty budú podľa Stalina hrať určitú úlohu aj v sovietskej ekonomike.

Šik v polemike s týmto názorom nadväzuje na svoju rekonštrukciu Marxovho pojmu vlastníctva. O existencii alebo neexistencii tovarovej výroby podľa neho nemožno rozhodnúť na základe vonkajšieho formálneho znaku, že štátne podniky majú spoločného vlastníka. Rozsah a funkciu tovarovo-peňažných vzťahov v socialistickej ekonomike možno objasniť až na základe analýzy špecifik socialistických výrobných vzťahov, t. j. celého komplexu vzťahov výroby, rozdeľovania, výmeny či spotreby. Šik sa nazdával, že sa mu takáto analýza podarila. Pri svojom skúmaní dospel k záveru, že formu tovaru v skutočnosti majú – presnejšie, *mali by ju mať* – aj produkty štátneho sektora. *Mali by ju mať*, pretože ide o formu, ktorá zodpovedá dosiahnutej úrovni rozvoja výrobných síl a miery zospoločenšenia práce v socializme. Systém administratívne-direktívneho plánovania však túto nevyhnutnú formu umelo potláčal. Hodnotové kategórie, ktoré majú objektívnu platnosť aj vo sfére výroby, voluntaristicky redukoval na kategórie evidencie či rozdeľovania produktu. No tým vôbec nemohol narušiť ich základnú platnosť. Namiesto toho iba vyhrotil protirečenia, z ktorých tieto formy vyrastajú, čím socialistickej ekonomiku voviedol do stagnácie a krízy.¹¹ Preto podľa Šika treba uskutočniť reformu systému riadenia.

Pôvod protirečení, ktorých riešenie si vynucuje existenciu tovarovej formy, videl Šik v špecifickej povahe práce za socializmu. Na jednej strane je táto práca charakteristická svojím „priamym, plánovitým spoločenským zameraním“. Na druhej strane sa však jej spoločensky charakter nedá absolutizovať,¹² pretože ešte nejde o prácu v bezprostredne spoločenskej forme, ako o nej uvažoval Marx v známej pasáži o „združení slobodných ľudí“.¹³ Aj v socializme totiž pretrváva deľba práce, ktorá nie je výlučne výsledkom slobodných rozhodnutí bezprostredných výrobcov. Seberealizácia v práci sa tiež podľa Šika zatiaľ nestala základnou životnou potrebou. A napokon, stále existuje aj relatívny nedostatok spotrebných statkov, ktoré sa preto nedajú rozdeľovať výlučne podľa potrieb. Tieto charakteristiky socialistickej výroby spôsobujú, že medzi prácou individuálneho

¹¹ Možno teda povedať, že administratívne plánovanie *deformovalo* objektívne pôsobiaci zákon hodnoty, čo spôsobovalo chronické ekonomické problémy. Marxistickú analýzu ekonomík sovietskeho typu, ktorá formuluje podobný záver, no k svojmu predmetu pristupuje z podstatne odlišných východísk, pozri v Aufheben, *What Was the USSR? Towards a Theory of the Deformation of Value under State Capitalism (IV)*, *Aufheben* 9 (2000), č. 1, s. 29–46.

¹² Šik, *K problematice socialistických zbožných vztahů*, s. 280.

¹³ Karl Marx, *Kapitál: kritika politickej ekonómie. Prvý zväzok*, prel. Štefan Heretik (Bratislava: Pravda, 1985), s. 80.

výrobcu a spoločensky nutnou prácou drieme protirečenie. Ani v socializme neexistuje záruka, že všetka práca sa skutočne vynaloží v spoločensky užitočnej forme, teda ako spoločensky nutná práca. Toto protirečenie sa podľa Šika nedá odmyslieť ani odstrániť pomocou plánovania. Keďže má povahu rozporu medzi úžitkovou hodnotou a hodnotou, resp. medzi konkrétnou prácou a (abstraktnou) spoločenskou prácou, možno ho riešiť iba prostredníctvom tovarovo-peňažných vzťahov. Ďalšia ekonomická reforma musí tento fakt reflektovať a vytvoriť predpoklady pre normálne pôsobenie zákona hodnoty v socialistickej ekonomike.

Filozofujúca ekonómia ako prúd poststalinizmu

Šikove práce očividne neboli žiadnym *fachekonomickým* cvičením. Predstavovali pokus uplatniť (okrem iného) niektoré nástroje Marxovej kritiky politickej ekonomie na realitu povojnového Československa. Jednou nohou pritom stáli na takej úrovni abstrakcie, ktorá ich situuje do oblasti filozofie, prinajmenšom v tom zmysle, v akom sa termín „marxistická filozofia“ v tom čase používal. Je to zrejme najmä zo staršej z citovaných Šikových prác, ktorá sa okrem pojmu vlastníctva podrobne venuje vymedzeniu mnohých ďalších základných pojmov, ako sú ekonomický vzťah, výrobná sila či triedny záujem. Domnievam sa preto, že neexistuje podstatný rozdiel medzi „filozofickosťou“ smeru, ktorý autori označujú ako právnu filozofiu (t. j. Šamalík a spol.), a Šikovými príspevkami. Tieto kritériá sčasti spĺňajú aj niektoré texty Čestmíra Kožušníka či Otakara Turka. Zároveň podľa môjho názoru neplatí, že by tieto práce parazitovali na filozofických fundamentoch vypracovaných niektorým z ostatných štyroch smerov – teda dialektickým determinizmom, humanizmom, technooptimizmom či právnou filozofiou. Šik síce odkazuje na niektoré Kosíkove, Cibulkove či Zeleného práce, no voči príspevkom toho prvého sa zápalisto ohradzuje, zatiaľ čo texty ostatných dvoch autorov majú v jeho argumentácii skôr vedľajšiu úlohu.

Mervart a Růžička sa Šikovi nevenujú, no jeho koncepcie vo všetkých podstatných ohľadoch zapadajú do ich vymedzenia poststalinizmu ako epistemického poľa. Evidentným cieľom Šikových prác bolo ukázať, že stalinizmus predstavoval deformáciu marxizmu, resp. aktualizovať Marxa.¹⁴ Poststalinická filozofujúca ekonómia teda postupovala presne v duchu cibulkovského hesla tak, ako ho chápajú autori. A podobne ako pre ďalších poststalinistov, aj pre týchto ekonómov hrali významnú úlohu návraty pred Stalina: nielen k Marxovi, ale aj k Leninovi či k sovietskym diskusiám z 20. a 30 rokov.¹⁵

¹⁴ Najmä v Šikových neskorších prácach, ako aj v príspevkoch ďalších autorov z tohto okruhu, sa často objavuje myšlienka, že Marx a Engels nemohli detailne predvídať úlohu tovarovo-peňažných vzťahov za socializmu, pretože poznali iba jeden druh tovarovej výroby – taký, ktorý sa zakladal na súkromno-vlastníckej deľbe práce.

¹⁵ Autori na tento aspekt československého stalinizmu nekladú dôraz, keďže primárnym predmetom ich záujmu nie sú inšpiračné zdroje. Aj z ich výkladu je však zrejme, aký význam mal napríklad pre právnych filozofov Antonio Gramsci a pre deterministov Leninove *Filozofické zošity*.

V Šikovom prípade išlo najmä o Leninove texty k *Novej ekonomickej politike* a s ňou súvisiace debaty.

Pre tento smer je rovnako charakteristický špecifický druh reflexivity, ktorá sa usiluje „rekonstituovať na nových základoch“ (s. 220) organizovanú modernitu socialistického typu. Všetky podstatné prvky uvedeného nachádzame u Šika. Reflexivita mala uňho aj explicitný osobný rozmer, ako ukazuje prejav, ktorý predniesol na zasadnutí ÚV KSČ v roku 1963.¹⁶ Pokiaľ ide osobitne o snahu rekonštituovať špecificky „socialistickú“ podobu organizovanej modernity nazdávam sa, že filozofujúci ekonómovia k nej majú (spolu s technooptimistami) najbližšie. Ba svojou orientáciou na spoločenskú štruktúru tohto typu modernity boli azda o čosi viac marxistami než niektorí predstavitelia ostatných prúdov. Z hľadiska kategoriálnej optiky, ktorú si zvolili autori, by sme preto tento prúd mohli zaradiť do okruhu „reálna štruktúra“ a priradiť mu kategórie ako výrobné vzťahy či vlastníctvo.¹⁷

Zároveň sa zdá, že tento prúd narážal na tie isté hranice, ktoré Mervart a Růžička identifikovali pri ostatných smeroch. Aj Šik akceptoval – prinajmenšom v deklaratívnej rovine – socialistický charakter československej spoločnosti. Napriek všetkým odkazom na *Kapitál* ho analýza povahy práce v socializme neprivedla k otázke, ktorá je z marxovského hľadiska základná: Ako je vôbec možné, že všetky produkty práce v tejto spoločnosti nadobúdajú formu tovaru, hoci pracovná sila túto formu (údajne) nemá? Inak povedané, problém námezdnej práce v socializme, a tým aj triedneho charakteru tejto spoločnosti, v jeho prácach z daného obdobia jednoducho neexistoval. V teoretickej rovine trieda pracujúcich u Šika figuruje najmä ako problematický faktor, ktorý – vzhľadom na objektívne podmienky – treba pomocou umného využívania mzdového fondu materiálne zainteresovať na efektívite výroby. Neprekvapí preto, že na úrovni politického konania sa Šik a jeho kolegovia neorientovali na československú

Pripomeňme tiež, že František Šamalík sa podieľal na vydaní zborníka *Sovětské právní myšlení ve 20. letech*, ktorý obsahoval preklady prác P. I. Stučku a J. B. Pašukanisa. Lubomír Sochor zase pripravil české vydanie výberu z prác A. M. Deborina. Jindřich Zelený vo svojej analýze Marxovej metódy recipoval aj práce I. I. Rubina, podobne ako sociológ Eduard Urbánek v úvahách o fetišizme. Poststalinizmus bol do veľkej miery znovuobjavovaním sovietskej predstalinkej filozofie a spoločenských vied, ktoré boli zlikvidované v čistkách na konci 30. rokov.

¹⁶ „Vždyť i já sám si velmi dobře uvědomuji, jak dlouhá léta jsem školil a vychovával stovky stranických funkcionářů ke zjednodušenému chápání mnohých teoretických pouček, a vím, jak je to obtížné nyní celý tento dogmatický balast překonat.“ (Šik, *K problematice socialistických zbožních vztahů*, s. 346.)

¹⁷ Tak ako v ostatných prúdoch, aj tu sa vyskytovali rôzne prieniky. Pozri napr. Radovan Richta, *Ekonomika jako civilizační dimenze*, In Karel Kouba (ed.), *Úvahy o socialistické ekonomice* (Praha: Svoboda, 1968), s. 11–64. Tento príspevok v inej súvislosti citujú aj autori. Richta v ňom v preberá niektoré prvky šikovskej argumentácie a akceptuje nevyhnutnosť využívať tovarové vzťahy v podmienkach socializmu. Šikovu prácu z roku 1962 tiež hneď po vydaní kriticky hodnotil jeden z dialektických deterministov. Pozri Josef Cibulka, „Významné dílo o komplexních zákonitostech společenského vývoje“, *Otázky marxistické filozofie* 5 (1962), č. 6, s. 538–547.

robotnícku triedu, ale presadzovali reformu zhora, pričom na návrhy zakladať podnikové rady hľadeli s podozrením.¹⁸

V intenciách Mervartovej a Růžičkovej analýzy limitov poststalinského marxizmu by sa takto dalo pokračovať – a v súvislosti s rodovými aspektmi napríklad nastolíť otázku, do akej miery filozofujúca ekonómia reflektovala reprodukčnú prácu a problémy jej zospoločenšenia. Aj z tohto stručného náčrtu by však malo byť zrejmé, že recenzovaný titul v sebe skrýva nielen podnety na ďalšie bádanie, ale aj užitočné heuristické nástroje pre také skúmanie.

¹⁸ Šik sa nakoniec priklonil k existencii podnikových rád, no v jeho podaní mali byť socialistickou verziou správnych rád akciových spoločností. O okolnostiach tohto rozhodnutia pozri Zdislav Šulc, „Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma (Vzpomínky novináře a ekonoma)“, *Acta Economica Pragensia* 15 (2007), č. 7, s. 417–431, tu 428.

RECENZE

Kritickým hlasem proti konformitě: disidentské dědictví Jana Tesaře

Jan Tesař, Co počít ve vlkové bříše. Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980 (Praha: Triáda, 2018), 589 s. ISBN 978-80-7474-172-2.

Sbírka esejů historika, politického vězně a disidenta Jana Tesaře představuje vývoj jeho myšlení o formování nezávislých občanských struktur v autoritativně řízené společnosti. Představuje autorovu oficiální činnost coby historika druhého odboje a poradce Josefa Smrkovského v období pražského jara. Především mapuje období po srpnu 1968, kdy se Tesař aktivně podílel na probouzení odborového hnutí a následně byl za protivolební letákovou kampaň uvězněn. Po propuštění se v Brně věnoval široké škále neoficiálních aktivit, od vydávání samizdatu po bytové semináře. Spolupracoval především s umírněnými i radikálními osobnostmi nekomunistické levice, např. s Rudolfem Battěkem, Jaroslavem Šabatou nebo Petrem Uhlem. Tesař se profiloval jako radikálně levicový intelektuál se zájmem o aktivní společenskou angažovanost a sociální témata. Proto se ve sledovaném období projevoval jako kritický a provokativní hlas i v rámci disentu a může oslovit také současného čtenáře. Zároveň se nejednalo o prvoplánový protest, ale o věcné analýzy společensko-historických konstruktů komunistického režimu i disidentů.

Výbor nabízí především eseje a přednášky publikované v samizdatu, zejména v Tesařem editovaných *Dialogích* – v československé i exilové mutaci. Některé texty byly psány pro mezinárodní konferenci na základě spolupráce s Jiřím Pelikánem a pro exilové *Listy*. Přestože název souboru předznamenává výběr textů od pražského jara po Tesařův odjezd do emigrace, některé eseje a zejména komentáře čtenáři představují Tesaře v pozdějších časových obdobích. Autor totiž ke každému textu napsal úvodní komentář v rámci příprav nerealizovaného vydání výboru v roce 2001. S dvaceti až třicetiletým odstupem Tesař připomíná kontext, ohlas a „druhý život“ jednotlivých textů a hodnotí jejich obsah kriticky vůči sobě nebo i realitě po roce 1989: „[...] musím doznat, že by mě bylo ani v nejhrošším snu nenapadlo, že budoucí (takzvaná) demokratická revoluce bude na ochromení územních samospráv a jejich totalizaci komunisty reagovat jejich jednoduchým úplným odstraněním na víc než deset let!“ (s. 54) Součástí poznámek jsou Tesařovy vzpomínky z roku 2017, které především věcně doplňují historický kontext.

Vývoj Tesařových názorů na nezávislé instituce je představen v rámci tří tematických celků, které propustují napříč publikací: analýza a vymezení totality (zejména

sovětského typu), události a význam pražského jara a formulace možností a programu občanských struktur v rámci platformy Charty 77. Tento přístup částečně vyplývá z leckdy diachronního uspořádání textů v publikaci. Rovněž k němu „vybízí“ historik Milan Otáhal ve svém hodnocení Tesařovy pozice (i coby historika) v diskuzi o smyslu aktivit Charty koncem sedmdesátých let: „Jeho přínosem bylo, že vycházel ze závěrů, k nimž dospěl při analýze totalitních režimů, a že obrátil pozornost ke klíčové otázce, jak se lidem přiblížit a zapojit je do občanských aktivit, což předpokládalo zajímat se o jejich každodenní starosti a problémy.“¹

První část výboru se věnuje Tesařově neobvyklé pozici soudního znalce v letech 1968 a 1969 při procesu s bývalými příslušníky StB, obviněnými z politické vraždy v roce 1948. Autor v komentáři obhájí zařazení příslušných textů do knihy tím, že v rámci soudního posudku byla jím „poprvé konstatována souvislost mezi stavem občanské společnosti u nás a instalováním naší domácí podoby totality“ (s. 34). Tesař představuje poválečné počátky komunistické diktatury na příkladu prorůstání orgánů KSČ – jmenovitě jejích paralelních bezpečnostních složek – do státní správy. Popisuje StB jako instituci revoluční fáze nástupu totality, ve které docházelo u příslušníků StB v rámci utopistické rétoriky KSČ k dobrovolnému potlačení individuality. Tento moment shrnuje jeden z hlavních bodů Tesařovy kritiky soudního procesu, ve kterém byli souzeni pouze příslušníci StB, nikoli systém s vůdčí úlohou KSČ, na jehož základě fungovaly Dubčekův a nastupující normalizační režim. Tesař v této době rovněž poprvé vyjadřuje zásadní odůvodnění demokratických institucí a odmítnutí násilných revolucí, aby se předešlo pouhé výměně jedné diktatury za jinou: „Je vůbec tragédií lidstva a odbojových národů zvláště, že protinacistická válka, pozdvižení proti dehumanizaci, samo utvrzovalo některé nehumanistické principy v praxi odpůrců nacismu.“ (s. 47) Komplexní analýzu totalit představuje esej „Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání“ z roku 1977 (s. 163–177). Zdůrazňuje jak absolutní kontrolu režimu nad všemi aspekty společenského života, tak paradoxní původ totalit v demokratických hnutích 19. století a jejich demagogickou ideologizaci masovosti s cílem oslabit kritické myšlení ve společnosti. Zárukou fungování totalitního systému – a „geniálním Leninovým vynálezem“ (s. 167) – je podle Tesaře kategorizace obyvatelstva na ovládané a ovládající, kteří ztělesňují autorem kritizovanou mocenskou byrokracii.

S kritikou totalit souvisí i Tesařova skepse vůči pražskému jaru coby reformnímu procesu řízenému shora komunistickou stranou, která si zachovávala kontinuitu se stalinistickým režimem oproti jiným státům východního bloku. Tesař nedůvěřoval tzv. obrodnému procesu již v jeho průběhu. Ve zmíněném znaleckém posudku z roku 1969 kritizoval politickou účelovost celého procesu, kterým chtěli „dubčekovci“ získat společenskou popularitu domnělým vypořádáním se s padesátými lety. Onu „legendu o ‚slepých represích‘“, kterou se omlouvalo svévolné počínání StB, označil za „nejra-

¹ Milan Otáhal, *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011), s. 182.

finovanější“ reformně-komunistickou lež (s. 57). Neochotu Dubčekova režimu opustit bezpečí komunistické kontinuity také demonstruje na neúspěchu projektu tzv. zákona o národním smíření, který měl učinit tlustou čáru za obdobím mezi lety 1945 až 1968 a plošně odsoudit dobové represe. V prvním textu výboru ze shromáždění českých historiků v roce 1968 Tesař navrhuje poučit se z poúnorové kolaborace vědecké sféry a vytvořit nezávislou odbornou organizaci historiků, která by odolávala politickému vlivu stále centralistického režimu. Radikální dekonstrukci polednového vývoje jako demokratizačního procesu Tesař předložil v referátu pro mezinárodní konferenci v roce 1978 jako reakci na západní a eurokomunistickou diskuzi o pražském jaru coby inspiračním zdroji pro nové směřování socialistické politiky. V „Mýtu ‚pražského jara‘ a realitě československého disentu“ (s. 334–353) – který byl nakonec zveřejněn pouze v samizdatu – Tesař interpretuje Dubčekův režim tak, že „ve své konkrétní podobě neznamena překonání totalitního systému, nýbrž pokus o jeho sebeobrodu, sebeobnovu – a že i v ní jsou patrné základní totalitní rysy“ (s. 347). Autor pokládá na Západě pozitivně hodnocené procesy (např. federalizaci a rehabilitaci) pouze za běžné jevy totality, kterými se režim aktualizuje, protože tyto změny řídilo stranické centrum bez zapojení širší veřejnosti. Dokonce i zrušení cenzury a svoboda tisku, které Tesař považoval za jediný opravdový demokratizační projev překonávání totality, byly diskreditovány „hrou na Dubčeka“, tedy dobrovolnou a nekritickou lojalitou vůči novému vedení KSČ (s. 347). Podle Tesaře nebyl „československý experiment“ v rámci režimů sovětského typu (s odkazem na Maďarsko v roce 1956) natolik jedinečný fenomén, jak se k němu na Západě přistupovalo. A také byl – po vzoru následného vývoje v Polsku po „převratech“ v letech 1956 a 1970 – pouze součástí vnitřního vývoje totality, a tedy jako demokratizační proces odsouzen k nezdaru. Závěrem ale Tesař překvapuje pozitivním hodnocením „druhého života pražského jara“, ve kterém se podle něj odrážela mezinárodní solidarita a odsouzení okupace oproti dřívější toleranci Západu vůči agresi ve středovýchodní Evropě ze strany Hitlera nebo poválečného Sovětského svazu. Vstřícnost vůči exkomunistům v Chartě Tesař zdůvodňuje jejich morálním postojem zastávat demokratizační principy polednového vývoje i poté, co byli odstaveni od moci. Podle Tesaře se tedy neúspěch tzv. obrodného procesu stal referenčním okamžikem pro formující se demokratickou opozici, aby se poučila z chyb a decentralizovala budování nových struktur a iniciaci změn veřejného pořádku. Proto již občan v sedmdesátých letech „neskanduje v houfu jména národních idolů – nýbrž se sebevědomě rozhodl, že si svá nezadatelná práva bude brát a nedá si v tom bránit. Ví, že nemůže zrušit totalitní moc, protože na to nestačí jeho síly. Avšak nedá si vnutit její lež a již tím ruší totalitu moci.“ (s. 353)

Druhou polovinu výboru tvoří eseje z druhé poloviny sedmdesátých let, zaměřené na kritiku neakceschopnosti Charty 77 a na vznik a fungování nezávislých struktur. Dosavadní proslulost Tesaře jako „problémového“ kritika chartovního hnutí souvisí s dopisem z února 1978 adresovaným mluvčímu Charty Jiřímu Hájkovi po jeho rozhovoru se západními médii (s. 252–257). Tesař se totiž neztotožnil s Hájkovým vystupováním coby zástupce všech členů Charty bez ohledu na jejich ideové přesvědčení. Obviňoval Hájkem

reprezentované reformně-komunistické vedení Charty z úpadku aktivity a atraktivity celého hnutí, protože stále věřilo v návrat do KSČ a změnu systému shora a zevnitř, tedy v iluzi pražského jara. A proto nepodporovalo zahraniční kontakty Charty a rozvoj aktivit mimo petiční upozorňování na porušování lidských práv. Charta podle Tesaře nevyužila plně potenciál svého vyhlášení, které probudilo část veřejnosti z mnohaleté letargie, a po první vlně represí se dál nerozvíjela. Bez zajímavosti není, že se Tesař v dopise definuje jako radikál a přibližuje motivaci své provokativní kritičnosti: „Mou ctižádostí je postihnout kontury budoucnosti a dokázat vyjádřit pravdu. A vím, že čím hlouběji se člověku podaří proniknout do problémů společnosti, tím méně popularity u současníků obyčejně najde. Lidé neradi poslouchají nepříjemné věci.“ (s. 255) V rámci debaty kolem dopisu se s Tesařem rozešel i spolupracovník z *Dialogů* filosof Ladislav Hejdánek, protože se neshodli na charakteru legalistické strategie Charty vůči komunistickému režimu.² Tím se dostáváme ke konkrétní formulaci občansko-opoziční strategie, jejíž výchozí pozice v roce 1977 podle Tesaře vypadala zhruba takto:

Každý, třeba osamělý „disidentův“ protest ruší totalitu systému, a má tedy i mimoetickou, konkrétní a praktickou váhu. Avšak sám o sobě není ještě prací konstruktivní. Nevytváří ještě nové demokratické struktury jako prvky občanské společnosti, jejíž rozvinutí je jedinou trvalou zárukou jak proti nastolení totalitní diktatury, tak i pro její historické překonání. Každý hlas nesouhlasu s diktaturou ovšem proboují prvky demokratických svobod, a tím uvolňuje pole pro nové konstruktivní úsilí. Přispívá k překonání všeobecného strachu jako brzdy pokroku.³

Za Tesařův modelový program demokratického a institucionálního překonávání totality lze považovat „Manifest pozitivního přístupu“ z března 1978 (s. 280–296), který sám autor považuje „za jeden z nejdůležitějších v tomto výboru“ (s. 276). Podle vzoru polského disentu – autorem často zmiňovaného a nekritizovaného – Tesař navrhoval přejít z volného společenství Charty v jasněji strukturované hnutí, na kterém by se aktivně podíleli signatáři i spolupracující veřejnost. Zdůrazňoval zbourání bariéry disidentského ghetta a navázání kontaktů s obyčejnými lidmi a odborníky v oficiálních institucích, kteří jednak mohli přispět svými expertními znalostmi, kterých se disentu nedostávalo, jednak se stát prostředníky při vyjednávání mezi režimem a opozicí.⁴ Vedle vytvoření předobrazu Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných považoval Tesař za

² Tesař reagoval na Hejdánkovo prohlášení („Československé zákony ve své většině nejsou špatné“), že totalitní zřízení přirozeně a účelově zneužívá oficiální demokraticko-občanskou rétoriku, aby pouze vytvářelo zdání existence právního státu (s. 266–268).

³ Z textu „Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání“ z roku 1977 (s. 175–176).

⁴ Tuto možnost mediace tzv. třetí silou Tesař rozvíjí v eseji „O potřebě třetí síly aneb Leninská výzva“ (s. 244–246).

důležité reformovat instituci mluvčích – zavést jejich volbu a posílit pozici signatářů. Ideovou pestrost – která by se měla odrážet ve funkci mluvčích, uvnitř Charty, a především v dialogu mezi myšlenkovými proudy – Tesař opakovaně považoval za znamení probouzení občanské pluralitní společnosti. Hnutí mělo využít univerzalistický politický jazyk lidských práv k mezinárodní popularizaci chartovních aktivit. Ty se měly rozšířit od politických procesů na ekologická, sociální a ekonomická témata. Tesař je zdůrazňoval již od počátku Charty, např. v jednom z jejích prvních prohlášení „Analýza stavu věcí v oblasti hospodářských a sociálních práv v Československu“.⁵

Tesařova taktika měla místo a možná i vliv mezi dalšími disidentskými postupy a plány na občansko-institucionální narušování totalitního systému. Ve srovnání s koncepcí revolučních marxistů Petra Uhla a Jaroslava Suka vystupovala Tesařova strategie více ve smyslu „co můžeme udělat nyní“ než vůči budoucímu uspořádání společnosti a odmítala boj s totalitním systémem formou revolučního převratu i za použití násilí, pokud by to bylo nutné.⁶ Přestože Tesař zpětně považuje koncept *paralelní polis* Václava Bendy za „pokleslou podobu ideje o vytváření nezávislých struktur“ (s. 306), jsou si oba přístupy na teoretické úrovni velmi blízké. Přístupy obou autorů – „nezávislé“ a „paralelní“ struktury – se podobnou mravně-občanskou argumentací vymezují proti nefunkční a dehumanizující oficiální sféře a obsahují návrhy alternativních struktur. Na druhou stranu se mohly lišit v míře legality, protože zejména Bendovo pojetí *paralelní ekonomiky* lze interpretovat jako šedou či ilegální ekonomickou aktivitu.⁷ Navíc populární a neukotvené užívání pojmu *paralelní polis* vedlo v praxi k jeho ztotožnění s konspirativním charakterem disidentských aktivit, jemuž se Tesař chtěl vyhnout skrze mobilizaci širší opozičně smýšlející veřejnosti.

Výbor Tesařových esejů přibližuje ideovou různorodost a dynamiku uvnitř Charty 77 na příkladu diskuze o organizaci nezávislých a protirežimních aktivit. Je zajímavé sledovat, jak se u Tesaře propojují historická analýza, levicový aktivismus a chartovní lidskoprávní diskurz. Ukazuje se, že se nejedná o automatické přijetí „západního importu“ Závěrečného aktu z Helsinek, ale o vnitřní vývoj veřejně angažovaného intelektuála. Originalita jeho reflexí spočívá v promyšleném a kritickém postoji k veškerému mainstreamu, ať už v oficiální nebo disidentské sféře. Z výboru vyznívá, že Tesař aktivně a vytrvale vystupoval vůči konformnímu postoji některých aktérů pražského jara a disidentů. Autorova osobitá ráznost přinášela důležité znejišťující impulzy do debaty, zároveň provokovala

⁵ Michal Kopeček, „Disidentský legalismus. Socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech“, in Jirí Suk et al., *Šest kapitol o disentu* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2017), s. 10–48, zde 31.

⁶ Petr Uhl, „Alternativní společenství jako revoluční avantgarda“, in Václav Havel et al., *O svobodě a moci I.* (Kolín nad Rýnem a Řím: Index – Listy, 1980), s. 322, Petr Uhl et al., *Program společenské samosprávy* (Kolín nad Rýnem: Index, 1982), s. 84.

⁷ Václav Benda, „Paralelní polis“, in *Noční kádrový dotazník a jiné boje* (Praha: Agite/Fra, 2009), s. 56–66.

a způsobovala četná nedorozumění, která nejspíš stála za vlašnými či vymezujícími se ohlasy na Tesařovy návrhy. I proto jsou jeho eseje a přednášky důležitým příspěvkem ke studiu kořenů české disidentské diskuze o občanské angažovanosti a nezávislých strukturách. Přesto se nelze při četbě vyhnout pocitu, že předkládané interpretace jsou výrazně jednostranné, což umocňuje Tesařova sebevědomá kritičnost. Tuto nejistotu v publikaci *Co počít ve vlkově bříše* vyvažuje ediční práce Roberta Krumphanzla, jehož poznámky spolu s autorovými komentáři předkládají bohatý zdroj informací k lepšímu uchopení esejů v jejich historické realitě.

Václav Skořepa